

Influența cercetării empirice asupra teoriei sociologice

Robert K. Merton

Istoria are un talent anume de a demoda locurile comune. Aceasta se poate vedea, de exemplu, în dezvoltarea istorică a sociologiei. Stereotipul teoreticianului planând în imperiul ideilor pure, necontaminate de fapte lumești, a devenit repede nu mai puțin demodat decât stereotipul cercetătorului echipat cu chestionar și creion, pasionat de culegerea datelor statistice izolate și lipsite de sens. Aceasta pentru că, de-a lungul ultimelor decenii, construind lăcașul sociologiei, teoreticianul și cercetătorul de teren au învățat să lucreze împreună. Și, mai mult decât atât, ei au învățat să-și vorbească unul altuia în timpul activității lor comune. În unele cazuri, aceasta înseamnă doar că sociologul a învățat să-și vorbească sieși, deoarece tot mai mult același om se preocupă atât de teorie, cât și de cercetare. Specializarea și integrarea s-au dezvoltat mână în mână. Toate acestea au dus nu numai la conștientizarea faptului că teoria și cercetarea empirică trebuie să interacționeze, ci și la rezultatul că ele interacționează cu adevărat.

Ca o consecință, scade nevoia ca expunerile privind relațiile dintre teorie și cercetare să aibă un caracter pe deplin programatic. Existența unui număr crescând de cercetări cu orientare teoretică face tot mai mult posibilă discutarea cu folos a relațiilor reale dintre ele. Și, așa cum știm toți, nu se resimte lipsa unor astfel de discuții. Revistele nu duc lipsă de astfel de teme. Ele se centrează, în general, asupra rolului teoriei în cercetare, prezentând, adesea cu o luciditate admirabilă, funcțiile teoriei în ce privește inițierea, planificarea și desfășurarea investigației empirice. Dar deoarece aceasta nu este o relație unidirecțională, întrucât cele două preocupări interacționează, poate fi folositor să examinăm cealaltă direcție a interdependenței: rolul cercetării empirice în dezvoltarea teoriei sociale. Acesta este țelul capitolului de față.

Funcțiile teoretice ale cercetării

În afara câtorva excepții remarcabile, discuțiile sociologice recente au atribuit drept unică funcție majoră cercetării empirice testarea sau verificarea ipotezelor. Modelul de urmat pentru buna îndeplinire a acestei funcții este pe cât de familiar, pe atât de clar. Cercetătorul începe cu o supoziție sau ipoteză din care extrage diferite inferențe, iar acestea, la rândul lor, sunt supuse testării empirice care confirmă sau respinge ipoteza¹. Dar acesta este un model logic și de aceea nu reușește, desigur, să descrie întocmai ceea ce se petrece cu adevărat în cursul unei investigații

fructuoase. El prezintă un grup de norme logice, nu o descriere a cercetării propriu-zise. Și, așa cum bine o știu logicienii, simplificând experiența, modelul logic poate concomitent s-o deforma. Asemenea altor modele, el a extras din succesiunea temporală a evenimentelor. El exagerează rolul creator al teoriei explicite, diminuând totodată rolul creator al observației, pentru că cercetarea nu este pur și simplu logică, combinată cu observație. Ea are atât dimensiuni psihologice, cât și dimensiuni logice, deși cineva cu greu va bănuși aceasta pornind de la structura logică riguroasă în care e prezentată de obicei cercetarea². În acest capitol vom încerca să

schimbăm atât incidențele psihologice, cât și pe cele logice ale cercetării cu teoria socială.

Teza mea este că cercetarea empirică nu se limitează la rolul pasiv de a verifica și testa teoria; ea face mai mult decât să confirme sau să respingă ipotezele. Cercetarea joacă un rol activ: ea îndeplinește cel puțin patru funcții majore care ajută la dezvoltarea teoriei. Ea *inițiază, reformulează, reorientează și clarifică* teoria³.

1. Serendipitatea (Faptele neașteptate, aberante și capitale exercită presiune asupra elaborării teoriei)

În anumite condiții, o descoperire dă naștere unei teorii sociale. Într-o lucrare anterioară, acest fapt a fost exprimat foarte pe scurt după cum urmează: „Cercetarea empirică fructuoasă nu verifică numai ipoteze deduse teoretic, ci, de asemenea, dă naștere la noi ipoteze. Aceasta s-ar putea numi „serendipitate”*, adică descoperirea unor rezultate valide, care nu erau urmărite, datorită șansei sau perspicacității”⁴.

Serendipitatea** se raportează la experiența destul de comună de a observa un fapt *neașteptat, aberant și capital*, care dă ocazia dezvoltării unei noi teorii sau lărgirii unei teorii existente. Fiecare dintre aceste elemente ale serendipității poate fi ușor de descris. Faptul este, înainte de toate, neașteptat. O cercetare destinată verificării unei ipoteze dă naștere unui produs secundar fortuit, o observație neașteptată care ține de o altă teorie decât cea de la începutul cercetării.

În al doilea rând, observația este aberantă, surprinzătoare⁵, pentru că pare inconsistentă fie cu teoria dominantă, fie cu alte fapte cunoscute. Oricum, inconsistența aparentă provoacă curiozitatea; ea stimulează pe cercetător „să dea un sens faptului observat” și să-l integreze într-un cadru de referință mai larg. Acesta își continuă cercetarea, face noi observații. Pornind de la aceste observații, construiește raționamente care depind foarte mult, desigur, de orientarea teoretică

generală. Cu cât se afundă mai mult în date, cu atât este mai mare probabilitatea ca să ajungă pe un drum fructuos de cercetare. În cazul fericit în care noua sa supoziție se dovedește justificată, faptul aberant conduce în cele din urmă la o teorie nouă sau la o extindere a unei teorii anterioare. Curiozitatea stimulată de faptul aberant se liniștește temporar.

În al treilea rând, notând că faptul neașteptat trebuie să fie capital, cu alte cuvinte trebuie să conducă la consecințe care influențează teoria generală, ne referim, desigur, mai mult la ceea ce observatorul smulge faptului decât la fapt însuși, deoarece pentru a descoperi generalul în particular se cere, evident, ca observatorul să fie sensibilizat teoretic. La urma urmei, oamenii au remarcat timp de secole astfel de incidence „banale” ca erorile de limbaj, erorile grafice și scăpările de memorie, dar a fost nevoie de sensibilitatea teoretică a unui Freud pentru a fi privite ca fapte capitale care i-au permis să-și extindă teoria refulării și a actelor simptomatice.

Serendipitatea implică așadar faptul neașteptat, aberant și capital care constrânge pe cercetător spre o direcție nouă de investigație, susceptibilă să extindă teoria. Cazuri de serendipitate au apărut în multe discipline, însă mi-ar face plăcere să folosesc pentru ilustrare o cercetare sociologică recentă. În timpul studiului nostru referitor la organizarea socială la Craftown⁶, o comunitate suburbană de vreo 700 de familii, majoritatea cu statut muncitoresc, am observat că o mare parte din locuitori erau afiliați la un număr mai mare de organizații civice, politice sau alte organizații voluntare decât în locurile lor de reședință anterioare. Cu totul incidental am constatat, de asemenea, că afilierea la asociații creștea și la familiile cu copii. Această constatare era contrară bunului-simț, pentru că este bine știut că, în special în cazul păturilor cu statut economic inferior, copiii îi acaparează pe părinți și-i împiedică să ia parte activ la viața colectivă din afara căminului. Dar părinții din

Craftown explicau ei înșiși cu ușurință comportamentul lor: „O, nu este nici o problemă să ieși serile – ne spunea o mamă care făcea parte din mai multe organizații. Este ușor să găsești prin vecini adolescenți care să aibă grijă de copii. Se găsesc mai mulți adolescenți pe aici decât acolo unde am locuit înainte”.

Explicația pare destul de adecvată și ar fi potolit curiozitatea cercetătorului dacă n-ar fi existat un fapt tulburător: asemenea majorității comunităților rezidențiale noi, Craftown-ul dispunea realmente de o proporție de adolescenți foarte mică: numai 3,7%, de exemplu, în grupa de vârstă 15-19 ani. În plus, majoritatea adulților (63%) se află sub 34 de ani, astfel că printre copiii lor se consemna o proporție excepțional de mare de copii sub zece ani. Astfel, departe de a exista mulți adolescenți care să îngrijească de copii, la Craftown contrarul era adevărat: proporția de adolescenți la copiii sub zece ani este de 1/10, în timp ce în comunitățile de origine proporția este de circa 1/1,5⁷.

Prin urmare, eram confrunțați cu un fapt aberant, care, desigur, nu ocupa nici un loc în pro-gramul nostru inițial de investigație. Evident, noi nu începuserăm și nu puteam începe cercetarea de la Craftown cu o ipoteză care să se întemeieze pe credința iluzorie în abundența adolescenților care să se ocupe de supravegherea copiilor. Aceasta a fost o observație neprevăzută și totodată aberantă. Era ea și capitală? Noi nu diminuam importanța ei „intrinsecă”. Ea nu părea nici mai mult nici mai puțin banală decât observația lui Freud din timpul ultimului război (care avea doi fii pe front) că citise greșit un titlu din ziar „*Der Friede von Gorz*” (*Pacea de la Gorz*) în loc de „*Die Feinde vor Gorz*” (*Inamicul în fața Gorzului*). Freud a transformat acest incident, banal într-un fapt capital. Atâta timp cât discrepanța observată între impresiile locuitorilor din Craftown și faptele obiective nu suferau o transformare similară, era mai bine să fie ignorată, căci ea nu avea decât o „semnificație socială” neînsemnată.

Ceea ce a făcut mai întâi din această iluzie un caz deosebit de tulburător al unei probleme teoretice generale a fost dificultatea de a

atribui unui simplu calcul difuzarea acestei credințe în contradicție cu faptele. În general, atunci când un sociolog cu o schemă conceptuală izvorâtă dintr-o conceptuală utilitaristă constată o credință socială evident neadevărată, el va căuta să afle grupurile particulare în favoarea cărora este născocită și răspândită această credință. Strigătul: „Propagandă !” este adesea greșit considerat ca o analiză teoretică corectă⁸. Nu este însă acesta cazul în problema de față: nu există, cu siguranță, grupuri particulare urmărind să creeze o imagine falsă despre repartizarea după vârstă în Craftown. Care era atunci sursa acestei iluzii sociale ?

Ca punct de plecare puteau servi diferite teorii. Astfel există postulatul lui Marx că „existența socială a oamenilor le determină conștiința”. Există teorema lui Durkheim, potrivit căreia imaginile sociale („reprezentările colective”) reflectă într-un fel sau altul realitatea socială, deși de aici „nu rezultă că realitatea care se află la baza lor se conformează obiectiv ideii pe care oamenii o au despre realitate”. Există teza lui Sherif că „factorii sociali” oferă un cadru percepțiilor și judecăților selective în situații relativ nestructurate. Există concepția dominantă în sociologia cunoașterii, după care poziția socială determină din ce perspectivă se face percepția credințelor și a ideilor. Dar, oricât de sugestive erau aceste idei directoare⁹, ele nu sugerau în mod direct *ce* trăsături ale existenței sociale, *care* aspecte ale realității sociale, *care* factori sociali și *ce* poziție socială poate să determine această convingere aparent eronată.

Răspunsul ne-a fost furnizat întâmplător de interviurile ulterioare cu localnicii. Iată-l cu cuvintele unei participante active la treburile orașului Craftown, mamă a doi copii sub șase ani: „Soțul meu și cu mine ieșim în oraș împreună destul de des. Vedeți, sunt mulți oameni prin apropiere care să se ocupe de copii. Ești mai liniștit când ai în apropiere pe cineva de 20-40 de ani și când cunoști aproape pe toată lumea. Într-un oraș mare n-ai primi prea ușor pe cineva care îți este aproape un străin”.

Aceasta ne arată clar că rădăcinile sociologice ale iluziei trebuie căutate în structura relațiilor comunitare în care sunt prinși locuitorii Craftown-ului. Iluzia era reflexul inconștient nu al realității statistice, ci al coeziunii comunității. Nu existau obiectiv mai mulți adolescenți la Craftown, ci erau mai mulți *cunoscuți intimi*, care de aceea *existau social* pentru părinții ce căutau un ajutor pentru supravegherea copiilor. Majoritatea locuitorilor Craftown-ului, de curând sosiți dintr-o așezare urbană, se trezeau într-o comunitate în care apropierea ducea la o atmosferă de intimitate. Iluzia exprima concepția oamenilor pentru care adolescenții existau ca resursă potențială pentru îngrijirea copiilor numai dacă erau bine cunoscuți și meritau prin aceasta încredere. Lapidar, percepția era o funcție a încrederii și încrederea, la rândul ei, era o funcție a coeziunii sociale.¹⁰

Din punct de vedere sociologic, această constatare neașteptată confirmă și lărgeste teoria conform căreia percepția socială este produsul unui cadru social dat. Ea dezvoltă apoi „psihologia normelor sociale”¹¹, pentru că nu este un simplu exemplu asupra felului în care indivizii asimilează norme, judecăți și standarde particulare de la alți membri ai comunității. Percepția socială este mai curând un produs secundar, un derivat al structurii relațiilor umane.

Acest exemplu este suficient poate pentru a ilustra ce este serendipitatea: o constatare neașteptată și aberantă care trezește curiozitatea cercetătorului și îl îndreaptă pe un drum neprevăzut care duce la o ipoteză nouă.

2. Reconstruirea teoriei (Datele noi conduc la elaborarea unei scheme conceptuale)

Cercetarea empirică determină lărgirea teoriei nu numai prin intermediul unui fapt aberant. Același rezultat îl are observarea repetată a unor fapte până atunci neglijate. Atunci când o schemă conceptuală curentă aplicată unor

anumite fapte nu le explică adecvat, cercetarea cere insistent reformularea schemei. Acest fapt duce la introducerea unor variabile care nu fuseseră sistematic incluse în această schemă de analiză; nu pentru că aceste date fuseseră considerate aberante, neașteptate ori incompatibile cu teoria existentă, ci pur și simplu pentru că nu păruseră pertinente. În timp ce serendipitatea se centrează pe o contradicție aparentă care trebuie rezolvată, reconstruirea teoriei se centrează pe un fapt relevant, dar neglijat mai înainte, care reclamă lărgirea schemei conceptuale.

În istoria științelor sociale, exemple de acest fel există foarte multe. De acest gen sunt faptele empirice noi care l-au dus pe Malinovski la introducerea unor elemente inedite în teoria sa despre magie. El a fost condus, desigur, la trăsăturile caracteristice ale teoriei sale de trobrianderii săi. Când acești insulari pescuiau în lagunele interioare cu ajutorul metodei sigure a otrăvirii peștilor, ei erau convinși de o recoltă abundentă, iar pricolul era absent. Nu intervenea nici nesiguranța și nici hazardul incontrollabil. În acest caz, notează Malinovski, nu se făcea apel la magie. Dar când era vorba de pescuitul în largul mării, cu nesiguranța și deseale sale pericole grave, ritualurile magice înflureau. În aceste observații sugestive își are izvorul teoria sa, care susține că credința magică apare în vederea anulării nesiguranței acțiunilor practice umane, pentru a întări încrederea, pentru a reduce anxietatea și pentru a lăsa o porțiță de scăpare dintr-o dificultate simulată. Magia era elaborată ca o tehnică suplimentară pentru atingerea obiectivelor practice. Tocmai aceste fapte empirice au sugerat includerea unor dimensiuni noi în cadrul teoriei anterioare despre magie, în special relațiile magiei cu faptul întâmplător, periculos și incontrollabil. Și aceasta nu pentru că aceste fapte erau *inconsistente* cu teoriile precedente, ci pur și simplu pentru că aceste scheme conceptuale nu le explicau adecvat. Prin aceasta, Malinovski nu verifica o ipoteză prealabilă,

ci dezvolta o teorie lărgită și perfecționată pe baza unor date empirice semnificative.

● Exemplul următor de intervenție a faptului empiric, în sensul reconstruirii unei teorii specifice, îl luăm din experiența proprie. De data aceasta investigația se ocupă de un caz unic și dramatic de persuasiune de masă: apelând prin radio la intervale regulate timp de optisprezece ore, Kate Smith, o vedetă de la radio, a vândut un mare număr de bonuri de război (*warbonds*) în cursul unei zile. Nu intenționez să prezint integral dinamica acestui caz de persuasiune de masă¹²; pentru moment ne interesează numai implicațiile a două dintre faptele care rezultau din studiu.

În primul rând, în cursul interviurilor intensive, mulți dintre informatorii noștri – new-yorkezi care promisese un bon lui Smith – își exprimaseră dezgustul față de reclamă, programe publicitare și propagandă. Ei aveau impresia că sunt manipulați și se simțeau măhniiți. Obiectau că sunt ținta unei reclame care lingusește, insistă și terorizează că sunt sufocați de valurile propagandei care propunea opinii și acțiuni fără să se sînchisească de propriul lor interes. Își exprimau dezaprobarea față de ceea ce era de fapt un model de *pseudo-Gemeinschaft*, metode comerciale subtile în care se simulează interesul personal pentru client pentru a-l manipula mai bine. Iată cum exprima un mic negustor acest lucru: „În propriile mele afaceri pot vedea cum mulți oameni recurg în interesul lor la gesturi de prietenie, sinceritate și așa mai departe, majoritatea fiind cuvinte goale”. Aparținând unei societăți urbane compartimentate, unde competiția este foarte puternică, informatorii noștri aveau conștiința unui climat de neîncredere reciprocă, de *anomie*, în care valorile comune se pierdeau în vâlmășagul intereselor particulare. Societatea era percepută ca o arenă pentru rivali neloiali. Încrederea în conduita dezinteresată era mică.

Al doilea fapt era în opoziție cu cele de mai sus: noi am constatat că forța de convingere a campaniei lui Smith printre aceiași informatori se baza în mare parte pe convin-

gerea lor fermă în integritatea și sinceritatea acesteia. Un sondaj de dimensiuni mai mari efectuat asupra a circa o mie de new-yorkezi a dat aproximativ aceleași rezultate: 80 procente din cei interogați afirmă că în campania sa Smith a fost preocupată *exclusiv* de intensifi-carea vânzărilor de bonuri de război, în timp ce numai 17 procente gândeau că ea s-a preocupat și de propria ei publicitate, iar un procent neglijabil de 3 la sută aprecia că era preocupată *în primul rând* de publicitatea personală.

Această subliniere a sincerității sale este cu atât mai ciudată, ca problemă de cercetare în domeniul formării unei reputații, cu cât Smith apărea în cel puțin șase programe publicitare radio pe săptămână. Totuși, deși participa la aceleași activități ca și colegile sale, ea era privită de majoritatea informatorilor noștri ca antiteză a ceea ce reprezentau restul spicherilor și vedetelor de la radio. Cum se exprima un admirator al său: „Ea este sinceră și *gândește cu adevărat tot* ceea ce spune. Pentru ea asta nu e doar o meserie care să constea în a vorbi și a fi plătită. Ea e altfel decât ceilalți”.

Cum se explică această convingere atât de răspândită în sinceritatea lui Smith? Este sigur că societatea în care domnește un sentiment de alienare și izolare generează la mulți dintre membrii săi o dorință intensă de certitudine, aspirație spre încredere. Dar de ce devine Smith obiect de încredere pentru atâția oameni, de altfel atât de puțin încrezători? De ce cred în loialitatea sa cei care aspiră să se elibereze de ipocrizie? De ce se consideră că ea se situează deasupra lăcomiei, ambiției și orgoliului de clasă? Care sunt sursele sociopsihologice ale imaginii care o prezintă pe Smith drept întruchiparea sincerității?

Dintre diferitele surse, dorim să examinăm aici pe aceea care influențează în modul cel mai direct teoria persuasiunii de masă. Cheia ne este oferită de faptul că proporția celor care sunt convinși de patriotismul său dezinteresat este mai mare la cei ce ascultă pledoaria sa maraton în favoarea subscripțiilor de război decât la ceilalți. Aceasta pare

să indice de ce campania sa în favoarea subscripțiilor determină pe ascultători să creadă în sinceritatea sa. Însă noi trebuie să admitem posibilitatea ca tocmai simpatizanții săi devotați, pentru care sinceritatea sa era indiscutabilă, să fi ascultat cu precădere emisiunile sale maraton. De aceea, pentru a determina dacă maratonul a accentuat această credință, a trebuit să comparăm grupul ascultătorilor consecvenți ai programelor sale cu cei ce nu sunt admiratorii săi. În fiecare grup, o proporție destul de mare dintre cei care au urmărit maratonul sunt convinși de intențiile exclusiv patriotice ale crainicei. Această constatare este la fel de adevărată atât pentru simpatizanții săi, cât și pentru cei care nu urmăresc deloc programele sale curențe. Cu alte cuvinte, noi am surprins, ca într-o fotografie imparțială, un instantaneu al reputației sincerității lui Smith, reputație aflată în curs de accentuare. Noi am surprins la jumătatea drumului procesul de cristalizare a unei reputații.

Dar dacă maratonul a intensificat încrederea în sinceritatea crainicei, cum s-a întâmplat aceasta? Interviuurile noastre intensive, cu detaliile lor revelatoare și adesea naive, ne permit să interpretăm rezultatele statistice ale sondajului tocmai sub acest raport. Maratonul lasă să se înțeleagă hotărârea fermă de a reuși în ciuda unor mari dificultăți. Unii auditori au putut să vadă la Smith semnele unei perseverențe îndârjite și curajoase. „Vocea sa nu mai era așa de puternică ca altădată, dar ea se îndârjea asemenea unui soldat curajos”, spunea o gospodină perspicace. Alții se imaginau pe ei înșiși în starea de oboseală și de efort dur la care era supusă Smith. Relatările pătrunse de îngrijorare ale asistentului său Ted Collins duceau la paroxism neliniștea cauzată de încordarea la care se supunea Smith. „Simțeam că nu mai pot suporta”, își amintește un informator. „Afirmația lui Collins despre starea de epuizare în care se găsea Smith m-a afectat atât de mult, că n-am mai putut rezista”. Maratonul căpăta atributele unui sacrificiu ritual.

Pe scurt, nu atât ceea ce *spunea* Smith,

cât ceea ce *făcea* atesta sinceritatea ei. Efortul și tensiunea presupuse de opt ore de emisiune, acțiunea și nu cuvintele au servit ca probă indubitabilă a acestei sincerități. Ascultătorii se pot întreba dacă ea nu dramatizează fără motiv, dar nu putea să nege adevărul indiscutabil că Smith consacraseră întreaga zi acestei misiuni. Apreciind dovada directă a conduitei spicheritei, un alt informator arăta că ea „a rămas pe baricade toată ziua, pe când alții, nu. Astfel rezultă că ea se sacrifică mai mult și era mai sinceră”. Considerat ca proces de persuasiune, maratonul a transformat sentimentele inițiale de scepticism și de neîncredere ale ascultătorilor într-o afirmație reticentă mai întâi, apoi categorică a integrității lui Smith. Succesiunea de emisiuni a fost transpunerea în fapt a unei promisiuni verbale. Cuvintele au fost întărite de ceea ce a făcut efectiv. Hârtia-monedă a cuvintelor a fost acceptată pentru că era acoperită în aurul conduitei. De altfel, rezerva de aur nu trebuie să fie egală cu cantitatea de monedă de hârtie emisă.

Acest studiu empiric sugerează ideea că propaganda prin fapte poate fi eficientă în cazul multora dintre oamenii care sunt neîncredători față de propaganda prin vorbe. Acolo unde există dezorganizare socială, *anomie*, opoziție de valori, constatăm că propaganda ia proporții epidemice. Orice judecată de valoare are șansa să fie suspectată ca „simplă propagandă”. Îndemnurile sunt suspectate. Dar propaganda prin fapte se bucură de mai multă încredere. Auditoriul își poate permite să judece pe bază de fapte și este mai puțin probabil ca el să se simtă manevrat. Atunci când faptele și vorbele propagandistului coincid, aceasta stimulează credința în sinceritatea sa. Cercetări ulterioare trebuie să determine dacă acest tip de propagandă este hotărât mai eficient în societățile care suferă de *anomie* decât în acelea în care există o mai deplină coeziune. Dar, ca și în cazul lui Malinovski, acest exemplu poate ilustra rolul cercetării ca punct de plecare pentru încorporarea unor variabile noi într-o teorie determinată.

3. Reorientarea interesului teoretic (Metodele noi de cercetare empirică pot duce la direcții noi de interes teoretic)

Până acum am cercetat influența cercetării asupra dezvoltării unor teorii particulare. Cercetarea empirică influențează însă și tendințele mai generale de dezvoltare a teoriei. Acest lucru se întâmplă în principal datorită inventării unor procedee de cercetare care duc la schimbarea centrelor de interes teoretic și spre noi aspecte ale investigației.

Cauzele acestui fenomen sunt în întregime evidente. La urma urmei, teoriile solide înfloresc numai pe un sol bogat în fapte pertinente, iar tehnicile recent inventate ne ajută să îmbogățim acest teren. Datele noi, adesea inutilizabile mai înainte, sugerează ipoteze noi. De altfel, teoreticienii consideră că ipotezele lor pot fi verificate imediat în domeniile în care au fost inventate tehnici de cercetare adecvate. Aceste ipoteze nu mai trebuie să aștepte apariția întâmplătoare a faptelor corespunzătoare, imediat putându-se trece la cercetări vizând verificarea lor. Astfel, aflulul de fapte relevante intensifică ritmul progresului în anumite sfere ale teoriei, în timp ce în altele teoria stagnează din lipsa unor observații adecvate. Atenția se deplasează în consecință.

Consemnând că noi centre de interes teoretic au urmat după inventarea unor procedee de cercetare noi, nu pretindem că numai acestea au jucat un rol decisiv¹³. Interesul crescând pentru teoria propagandei ca instrument de control social, de exemplu, este în mare măsură un răspuns la situația istorică schimbată, cu conflictele sale dintre principalele sisteme ideologice, la mijloacele tehnice noi de comunicație de masă, care au deschis orizonturi noi propagandei și la tezaurul de cercetări bogat acumulat de oamenii de afaceri și de guverne care se interesează de această nouă armă de război, mărturisit sau nu. Dar această tendință este, de asemenea, un produs secundar al acumulării de fapte devenite utilizabile grație procedeelelor recente, în curs de elaborare încă, precum

analiza de conținut, tehnica panelului, interviul concentrat.

Exemplele de acest fel în istoria recentă a teoriei sociale sunt numeroase, dar n-avem timp să menționăm decât câteva. Astfel, interesul crescând pentru teoria formării caracterului și a personalității în funcție de structura socială devine evident după introducerea noilor metode proiective: testul Rorschach, T.A.T. (testul aperccepției tematic), tehnicile jocului și completării unor povești aflându-se printre cele mai familiare. La fel, tehnicile sociometrice ale lui Moreno și alții și progresele recente în ce privește tehnica „interviului pasiv” au reînviat interesul pentru teoria relațiilor interpersonale. Tot pe seama unor astfel de tehnici poate fi pusă și tendința pe care o putem denumi „redescoperirea grupului primar”, în special sub forma preocupării teoretice privind structurile sociale informale în calitate de intermediar între individ și marile organizații formale. Acest interes și-a găsit expresia într-o întreagă literatură despre rolul și structura grupului informal, de exemplu în sistemul social al întreprinderii, instituțiilor administrative și politice. La fel, putem anticipa că introducerea recentă a tehnicii panelului – interviuarea repetată a aceluiași grup de subiecți – va concentra mai puternic, cu timpul, atenția psihologilor sociali asupra teoriei formării atitudinilor, a opțiunii în cazul unor soluții alternative, a factorilor participării politice și a determinantilor comportamentului în cazul unor roluri opuse, ca să menționez câteva tipuri de probleme pentru care această tehnică este în mod special adaptată.

Poate că impactul cel mai direct al procedeelelor de cercetare asupra teoriei a rezultat din crearea statisticii sociologice bazată pe categorii teoretice utile. Talcott Parsons a observat că datele numerice sunt importante științific numai când pot fi grupate în cadrul unor categorii analitice și apoi că numeroase cercetări curente oferă date într-o astfel de formă, încât nu pot fi utilizate de nici o schemă analitică actuală¹⁴. Aceste obiecții critice

de dată recentă, binemeritate, devin tot mai puțin fondate. În trecut, sociologul avea de-a face mai ales cu *serii statistice gata făcute*, colectate de obicei pentru alte destinații decât cele sociologice și care, de aceea, erau lipsite de semnificație directă pentru sistemele sale teoretice. Ca rezultat, cel puțin în ce privește faptele cantitative, teoreticianul trebuia să lucreze cu date improvizate, având numai o legătură tangențială cu problemele sale. Acest fapt nu numai că lăsa o marjă de eroare considerabilă (vezi, de exemplu, indicatorii greoi ai coeziunii sociale cu care a trebuit să se mulțumească Durkheim), ci înseamnă de asemenea că teoria trebuie să aștepte după fapte semnificative întâmplătoare și uneori de o utilitate accidentală. Această situație nu i-a permis să progreseze rapid. Tabloul acesta a început să se schimbe în prezent.

În ceea ce privește datele sale cantitative, sociologul nu mai depinde aproape exclusiv de bunăvoința serviciilor administrative sau de agențiile care se ocupă de bunăstarea socială. Eșeu¹⁵ programatic al lui Tarde, de acum o jumătate de secol, privind necesitatea unor statistici de psihologie socială, în special despre atitudini, opinii și sentimente, este acum pe jumătate realizat. De asemenea, cei ce studiază organizarea *comunitară* au creat tezaure statistice despre structura de clasă, comportamentul asociațional și formarea clicilor, dar acest lucru și-a pus amprenta asupra preocupărilor teoretice. Studiile etnografice sunt pe cale să pună la dispoziție date care vor modifica orientarea teoreticianului. Putem presupune că enorma acumulare de materiale sociologice în timpul războiului, în special de către „Research Branch of the Information and Education Division of the War Department” (și care sunt, în parte, rezultatul unor tehnici de investigație noi), vor intensifica interesul pentru morala de grup, propagandă și conducere (*Leadership*). Este însă inutil să multiplicăm exemplele.

Din ceea ce am spus nu trebuie să se înțeleagă că acumularea de date statistice duce de la sine la progresul teoriei, ci că

preocupările teoretice se deplasează spre domeniile în care există din abundență date statistice *pertinente**. De altfel, noi doar atragem atenția asupra acestei deplasări de interes, fără a încerca s-o evaluăm. Se prea poate ca din timp în timp atenția să se abată asupra unor probleme care din punct de vedere teoretic sau uman să fie „neimportante”; se poate ca atenția să se deplaseze de la probleme cu implicații mai largi spre cele pentru care există promisiunea unor rezolvări imediate. În lipsa unui studiu detaliat este dificil să ajungem la o apreciere generală în această chestiune. Dar tendința însăși pare destul de clară atât în sociologie, cât și în alte discipline; când date noi, mai înainte inaccesibile, devin utilizabile datorită întrebuirii unor tehnici noi, teoreticienii își îndreaptă atenția analitică asupra implicațiilor acestor date și descoperă noi direcții de cercetare.

4. Clasificarea conceptelor (Cercetarea empirică are nevoie de concepte clare)

O bună parte din activitatea numită „teoretizare” este consacrată clarificării conceptelor, și aceasta pe bună dreptate. Tocmai în acest domeniu al conceptelor clar definite, cercetarea socială este nu arareori deficitară. Cercetarea stimulată de un interes preponderent metodologic poate fi axată asupra *dezideratului* stabilirii relațiilor cauzale, fără a acorda atenția cuvenită analizării variabilelor implicate de investigație. Acest empirism metodologic, după cum poate fi denumit proiectul unei cercetări lipsite de preocuparea corespunzătoare pentru clarificarea variabilelor principale, caracterizează o mare parte din cercetările actuale. Astfel, într-o serie de experimente bine concepute, Chapin constată că „adăpostirea familiilor care locuiau în slumuri în locuințe publice are ca rezultat îmbunătățirea condițiilor de locuit și a victii sociale a acestor familii”¹⁶. De asemenea, sunt psihologi care studiază cu ajutorul unor experimente controlate efectele caselor de

ocrotire socială asupra performanțelor copiilor la testele de inteligență¹⁷. Tot astfel, sunt cercetători care urmăresc să determine printr-un studiu experimental, dacă un film de propagandă și-a atins obiectivul, și anume îmbunătățirea atitudinii față de britanici. Aceste cazuri diferite, reprezentative pentru o bună parte din cercetările care au făcut să progreseze metodele științelor sociale, au în comun faptul că variabilele empirice nu sunt analizate în funcție de elementele lor conceptuale¹⁸. Rebeca West, cu luciditatea sa caracteristică, vede astfel problema generală a empirismului metodologic: „Poți să știi că A și B și C sunt legate prin anumite relații cauzale și să nu știi niciodată cu exactitate natura lui A ori B ori C”. În consecință, aceste cercetări fac să progreseze tehnicile de investigație, dar constatările lor nu îmbogățesc tezaurul teoriei sociale cumulative.

În general, clarificarea conceptelor, considerată obișnuit un domeniu specific teoreticianului, este un rezultat frecvent al cercetării empirice. O cercetare conștientă de propriile sale necesități nu se poate sustrage cerinței clarificării conceptuale. Deoarece o cerință de bază a cercetării este ca conceptele, variabilele să fie definite cu o claritate suficientă pentru a-i permite să se realizeze. Această cerință este cu ușurință și involuntar neglijată în acel gen de descripții discursive care adesea sunt denumite eronat teorie sociologică.

Clarificarea conceptelor utilizate în cercetările empirice se face prin stabilirea de *indicatori* ai variabilelor studiate. În cadrul speculațiilor este posibil să se vorbească imprecis despre „morală” sau „coeziune socială” fără să se știe exact ce se înțelege prin aceasta; dar, dacă cercetătorul vrea să observe sistematic exemple concrete de conduită morală bună sau rea, de coeziune socială sau de lipsă de coeziune, acești termeni *trebuie* să fie clarificați. Dacă nu vrea să fie blocat chiar din punctul de pornire, sociologul trebuie să elaboreze indicatori observabili, suficient de exacti și corespunzător de clari. Întregul curent de gândire care a primit numele de „operaționalism” este un exemplu pregnant al

necesității pe care o resimte cercetătorul ca conceptele să fie îndeajuns de clar definite pentru ca să treacă la lucru.

Această cerință a fost recunoscută în mod special de către sociologii care combină preocupările teoretice cu cercetările empirice sistematice. Durkheim, de exemplu, în ciuda faptului că terminologia și indicatorii săi par în prezent discutabile, a înțeles clar necesitatea elaborării unor indicatori pentru conceptele sale. El a afirmat în mai multe rânduri că „este necesar... a substitui faptul intern, care ne scapă, cu un fapt extern, care îl simbolizează, și de a-l studia pe primul prin intermediul acestuia din urmă”¹⁹. Indicatorul sau semnul elementului conceptualizat se află teoretic într-un raport de corespondență biunivocă cu semnificatul (și dificultatea de a stabili această relație este, evident, una dintre problemele critice ale cercetării). Dată fiind această relație dintre indicator și semnificatul său, ne putem întreba pentru care motive unul este considerat indicator, iar celălalt variabilă indexată. Așa cum consideră Durkheim, implicit însă, și așa cum ne arată explicit Suzanne Langer, indicatorul este, dintre cele două noțiuni de mai sus, cel perceptibil, iar celălalt mai greu sau imposibil de perceput este cel relevant teoretic²⁰. Astfel, scalele de atitudini ne pun la dispoziție indicatori ai unor atitudini care altfel ar fi indeterminabile, la fel cum statistica ecologică ne furnizează indicatori pentru diferitele structuri sociale din diferite zone.

Ceea ce trece adesea în cadrul cercetării drept o tendință pre cuantificare (prin intermediul scalelor) poate apărea astfel ca un caz particular al preocupărilor de a clarifica suficient conceptele pentru a permite desfășurarea investigației empirice. Elaborarea unor indicatori variabili și observabili capătă o importanță centrală pentru utilizarea conceptelor în timpul cercetării. Un ultim exemplu ne va arăta cum ne silește cercetarea la clarificarea conceptelor sociologice vechi, care au rămas, în planul descrierii discursive, defectuos definite și confuze.

Unul dintre principiile de bază ale sociologiei susține că indivizii dețin roluri sociale multiple și tind să-și organizeze comportamentul în funcție de așteptările definite structural, corespunzătoare fiecărui rol. În plus, se mai spune că, cu cât societatea e mai puțin integrată, cu atât mai des vor fi indivizii supuși stresului unor roluri sociale incompatibile. Exemplele de acest fel sunt numeroase și familiare: comunistul catolic supus unor presiuni opuse din partea partidului și a bisericii, omul de la periferia societății suportând sfâșierile unor societăți în conflict, femeia muncitoare prinsă între cerințele familiei și cele ale profesiei. Toate manualele de sociologie abundă în exemple în care este vorba de solicitările incompatibile la care sunt supuse unele persoane.

Probabil din cauză că s-a limitat cel mai adesea la interpretarea discursivă și rareori numai a fost obiectul unei cercetări sistematice, problema centrală a rolurilor divergente urmează să fie de acum încolo clarificată și dusă dincolo de nivelul la care a ajuns cu câteva decenii în urmă. Thomas și Znaniecki au arătat de mult că conflictele dintre rolurile sociale *pot* fi reduse prin convenționalizare și segmentare (scopurile fiecărui rol fiind atribuite unor situații diferite)²¹. Alți autori au consemnat că conflictele frecvente dintre roluri sunt disfuncționale atât pentru societate, cât și pentru individ. Dar toate acestea lasă multe probleme importante neatinse: pe ce bază se poate prezice comportamentul persoanelor solicitate de două roluri divergente? Când trebuie luată o hotărâre, care rol (sau solidaritate de grup) are prioritate? În ce condiții unul sau altul iese învingător? În planul gândirii discursive s-a sugerat că rolul cu care se identifică individul este dominant, dar astfel problema este înlăturată cu ajutorul unei pseudosoluții tautologice. De asemenea problema prezicerii comportamentului în cazul incompatibilității rolurilor – o problemă de cercetare impunând clarificarea operațională a conceptelor de solidaritate, conflict, cerințe ale rolului și de situație – a fost evitată prin observația că conflictul rolurilor duce de obicei la frustrare.

Mai recent, cercetarea empirică a condus la clarificarea conceptelor de bază implicate în această problemă. S-au elaborat indicatori pentru presiunile care caracterizează grupurile conflictuale și s-a urmărit, în situații determinate, comportamentul care a rezultat. Astfel în acest seas s-a arătat la început că într-o situație de decizie, de exemplu alegerile, indivizii supuși unor presiuni contradictorii reacționează prin amânarea deciziei, iar în anumite condiții, care urmează să fie precizate, ei caută să reducă conflictul ieșind din câmpul său de acțiune (pierd interesul pentru campania electorală). În cele din urmă, aceste date lasă să se întrevadă că, în cazul unor presiuni contradictorii asupra alegătorului, hotărâtoare este în general poziția sa socioeconomică²².

În orice caz, problema esențială este că, atât în acest caz, cât și în altele, cerințele cercetării empirice au contribuit la clarificarea conceptelor implicate. Desfășurarea investigației empirice ridică probleme conceptuale care puteau rămâne mult timp nesesizate de către cercetarea teoretică.

Rămân de făcut deci câteva observații finale. Discuția noastră a fost consacrată exclusiv următoarelor patru consecințe ale cercetării asupra dezvoltării teoriei sociale: inițierea, reformularea, reorientarea și clarificarea teoriei. Neîndoielnic, mai există și altele. Și, neîndoielnic, orientarea acestui capitol poate duce ea însăși la confuzii. S-ar putea crede că au fost stabilite niște distincții discriminatorii între teorie și teoretician. Nu aceasta a fost intenția mea. Eu am sugerat doar că o teorie explicit formulată nu precedă întotdeauna investigația empirică și că teoreticianul nu este în mod inevitabil făclia care ne luminează calea spre noi observații. Succesiunea este adesea inversă. Nu este de ajuns nici să spui că cercetarea și teoria trebuie să fie împreună dacă sociologia vrea să dea roadele așteptate. Ele trebuie nu numai să facă schimb de promisiuni solemne, ci să știe cum să conlucreze după aceea. Îndatoririle lor reciproce trebuie să fie clar definite. Acest capitol este un scurt eseu în acest sens.

NOTE

Textul de față este capitolul V din volumul lui R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, New York, The Free Press, 1949/1968 și a fost preluat din *Cunoașterea faptului social*, Sergiu Tamaș și H. Culcă (eds), București, Editura Politică, 1972, pp.284-305

¹ Vezi, de exemplu, recenzia lui G.A. Lundberg *What are sociologica problems?* la volumul lui Stouffer *Theory of intervening opportunities*, în „American Sociological Review”, 1941, 6, p. 357-369.

² Vezi R.K. Merton, *Science, population and society*, în „The Scientific Monthly”, 1937, nr. 44, p. 170-171; Jean Piaget, *Judgement and Reasoning in the Child*, Londra, 1929, cap. V, IX, și comentariul lui W.H. George, *The Scientist in Action*, Londra, 1936, p. 153: Un proiect de cercetare nu se desfășoară în felul în care apare lucrarea ce se publică pe baza ei.

³ A patra funcție, clarificarea, a fost elaborată în lucrările lui P.F. Lazarsfeld.

* Acest cuvânt e format de la radicalul *Serendip*, vechi nume al insulei Ceilon. L-a creat Horace Walpole după titlul unei povestiri despre zâne, *Cele trei prințese din Serendip*, ai cărei eroi descopereau din întâmplare și datorită perspicacității lucruri pe care nu le căutau (Nota trad.).

⁴ R.K. Merton, *Sociological Theory*, în „American Journal of Sociology”, 1945, nr. 50, p. 469. Este destul de interesant că acest termen barbar, serendipitate, care a fost destul de puțin folosit de când a fost schițat de H. Walpole în 1754, a fost întrebuințat în același sens de fiziologul Walter B. Cannon; vezi lucrarea sa *The Way of an Investigator*, New York, W.W. Norton, 1945, cap. VI, în care pune în evidență numeroase exemple de serendipitate în diverse domenii ale științei.

** De la scrierea pentru prima oară a notei precedente în 1946, cuvântul *serendipitate*, în ciuda bizarei sale etimologii, s-a difuzat dincolo de limitele comunității academice. Repezițiunea remarcabilă a difuzării sale poate fi ilustrată de ecoul său cel mai recent din paginile ziarului „New York Times”. La 22 mai 1949, Waldemar Kaempffert, cronicar științific al ziarului „Times”, are ocazia să se refere la serendipitate, recenzând un articol al savantului Ellice McDonald într-o pagină oarecare consacrată progreselor recente din știință. La vreo trei săptămâni după aceea, la 14 iunie, Orville Prescott, critic literar al cotidianului „Times”, e vizibil fascinat de cuvânt, deoarece, în recenzia unei lucrări în care eroul e îndrăgostit de cuvintele străine, Prescott se întreabă dacă eroul cunoaște cuvântul serendipitate. De Ziua Independenței, în 1949, termenul serendipitate dobândește deplină acceptare socială. „Times” nu-l mai însoțește nici de ghilimele, nici de explicitări pentru a-l insera pe prima pagină într-o știre din Oklahoma City, prezentând un discurs al lui Alexander Fleming, descoperitorul penicilinei, cu ocazia inaugurării la Oklahoma a fundației Medical Research („Sir Alexander's experience, which led to the development of modern diseasekilling drugs, say the dispatch under the by-line of Robert K. Plumb, is frequently cited as an outstanding example of the importance of serendipity in science. He found penicillin by chance, but had been trained to look for significance in scientific accidents”). În acest voiaj de la pagina esoterică consacrată științei până la populara pagină întâi, trecând prin coloanele mai puțin austere ale criticii literare, serendipitatea s-a naturalizat. Poate că își va face curând loc în dicționarele curente americane. Iată deci un exemplu în care un termen, lung timp neântâlnit în limbajul curent, a dobândit o întrebuințare frecventă. Ți, de asemenea, ne putem întreba: cum se explică rezonanța culturală recentă a acestui cuvânt inventat, util și de o rezonanță așa de ciudată? Tocmai astfel de probleme au fost studiate de Elinor G. Barber și de mine însumi într-un studiu monografic privind semnificația sociologică implicată în difuziunea culturală a cuvântului *serendipity*. Studiul examinează contextele sociale și culturale ale creării cuvântului în secolul al XV III-lea; climatul în care a văzut el pentru prima oară lumina tiparului în secolul al XIX-lea; tipurile de răspunsuri la acest neologism când a fost întâlnit pentru prima oară; diversele cercuri de literați, fizicieni și cercetători în domeniul științelor sociale, ingineri, lexicografi și istorici în care s-a difuzat; schimbările de sens pe care le-a suferit în cursul difuzării și accepțiile ideologice variate care i s-au atribuit.

⁵ Charles Sanders Peirce a notat cu mult timp înainte rolul cardinal al „faptului surprinzător” în lucrarea sa despre ceea ce numește el „abducție”, adică formularea și introducerea în raționament a unei ipoteze care servește drept pas în cadrul inferenței (vezi Charles Sanders Peirce, în „Collected Papers”, VI, p. 522-528).

⁶ Extras din studiile de sociologie și psihosociologia habitaiului întreprinse grație unei subvenții din partea Fundației Lavanburg.